

ПРАВОВІ РЕАЛІЇ СВОБОДИ ЯЗИЧНИЦЬКОГО ВІРОСПОВІДАННЯ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ПІСЛЯ КРЕВСЬКОЇ УНІЇ

LEGAL REALITIES OF THE PAGAN-FAITH TOLERANCE IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AFTER THE UNION OF KREWO

Цвєткова Ю.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

У статті досліджується свобода сповідання язичництва у північних і північно-західних землях Великого князівства Литовського після проголошення християнства державною релігією та державно-правова реакція на це явище.

Ключові слова: свобода віросповідання у Великому князівстві Литовському, язичництво, суб'єкти федерації Великого князівства Литовського, мультирелігійність.

В статье исследуется свобода вероисповедания язычества в северных и северо-западных землях Великого княжества Литовского после объявления христианства государственной религией и государственно-правовая реакция на это явление.

Ключевые слова: свобода вероисповедания в Великом княжестве Литовском, язычество, субъекты федерации Великого княжества Литовского, мультирелигиозность.

The article researches the freedom of pagan faith in north and north-west of the Grand Duchy of Lithuania after the Christianity as a state faith proclaiming and legal reaction on this freedom.

Key words: freedom of faith in the Grand Duchy of Lithuania, paganism, subjects of the Grand Duchy of Lithuania federation, religious diversity.

Поставка проблеми. Найбільша держава Європи XIV ст. із відкритим масовим сповіданням язичництва – Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ) – у 1385 р. уклало династійну Кревську унію із Королівством Польським, перспективою якої було об'єднання цих держав як мінімум у правління однієї династії та як максимум в одну державність. Однією з найкатегоричніших умов унії, що висувалися польською стороною, було прийняття католицизму Великим князем Ягайлом та усім населенням ВКЛ, що викликало проблему її реалізації на практиці. В історії права наслідкам правової релігійної політики Ягайла щодо православною населення та боротьби останнього за свою свободу віросповідання присвячено багато уваги. Однак на момент прийняття Кревської унії північні землі ВКЛ, такі як Жемаїтія, Самогітія, Аукштаїтія, масово сповідували язичництво. Для їх мешканців правові наслідки рішень Великого князя Ягайла, з одного боку, мали бути значно суттєвішими, адже польські лідери ставилися до язичництва більш негативно, ніж до православ'я, яке все ж таки було християнством. Але, з іншого боку, зазначені землі разом з їхньою культурою були етнічним центром, кошиком литовської нації, їхнє становище у складі ВКЛ було захищено численними привілеями, а сама влада Великого князя на цих землях залишалася дуже умовною. Така дихотомія мала призвести до оригінального правового вирішення проблеми язичницького віросповідання цих територій.

Стан опрацювання. Релігійно-правове становище населення ВКЛ досліджувалося багатьма вітчизняними та закордонними науковцями, зокрема такими, як М. Гімбутас, Е. Гудавічюс, М.В. Крума-

ленко, Н.А. Максимейко, Т. Нарбут, В.Т. Пашуто, М. Ясинський та ін. Однак більшість із них присвячували свої праці поширенню на цих територіях християнства як державної релігії, ініційованої верхівкою суспільства, із застосуванням територіальної екстраполяції правових норм із центру держави на весь її простір. Насправді ж, на нашу думку, правове поле регулювання віросповідання у ВКЛ у XIV – XVI ст. було значно складнішим через федеративність, мультикультурність і мультирелігійність цієї держави, що призвело до продовження масового сповідання язичництва у деяких територіальних суб'єктах.

Мета статті – за допомогою літописних, правових, мемуарних та археологічних джерел продемонструвати реальну місцеву картину правового становища язичництва на землях північних і північно-західних суб'єктів федерації ВКЛ з кінця XIV до середини XVI ст.

Виклад основного матеріалу. Якщо зазначена вже вимога польської делегації на Кревській унії про прийняття католицизму Ягайлом була достатньо реальна, то пропозиція окатоличення всього ВКЛ, виходячи з особливостей його релігійного, суспільного, політичного, державного і правового становища, була практично нездійсненна. Відмінності правових реалій ВКЛ від Королівства Польського, зокрема й у релігійній сфері, були настільки значними, що навряд чи польські державні еліти XIV ст. повною мірою усвідомлювали неможливість практичної всебічної реалізації своїх вимог.

У XIV ст. Королівство Польське було значно більш централізованим і монорелігійним, ніж ВКЛ: місцеві герцоги були тісно пов'язані з королівською

династією, а серед населення після асиміляції та хрещення останніх язичницьких племен пруссів і ятвягів панував католицизм. Щодо етнокультурних груп, то, крім титульного народу поляків, у Королівстві Польському проживали також німці та євреї, які здебільшого належали до прошарку міщан і за численними привілеями зберігали свою етнічну, культурну та правову ідентифікацію [1, с. 161], але за релігійною ознакою були монотеїстами. Починаючи з X ст., язичництво тут викоринювалося швидко й безкомпромісно. Дворянство було вимушене прийняти християнство під загрозою втрати феодалів, а язичницькі племена ятвягів і пруссів були підкорені силою, позбавлені свого язичницького керівництва та жерців і швидко асимільовані. Зазначену інформацію підтверджують не тільки літописні свідчення, які в силу своєї елітарності писалися в оточенні та для вжитку верхівки суспільства, але й знахідки матеріальних пам'яток, які, на нашу думку, дають краще уявлення про реальне побутове життя та правовідносини суспільства. Так, язичницькі капища та молельні, які на теренах ВКЛ активно розбудовуються до XV ст., на землях, що входять до Королівства Польського, зникають вже наприкінці XI ст., причому в городищах на їхніх місцях іде активна розбудова костелів [2, с. 95–109].

Зовсім іншою була ситуація у ВКЛ. Із документальних джерел у періоді формування ВКЛ до 1385 р. нормативних спроб врегулювати релігійну строкатість Великими князями не спостерігається, а язичництво вільно сповідується навіть тоді, коли престол обіймають Великі князі – християни [3, с. 72–85]. Формально Кривська унія була першим актом, який спробував врегулювати релігійні правовідносини на теренах ВКЛ, причому за її змістом перевага та привілейованість надавалася католицизму, за православ'ям визнавалося право на існування, але в якості вторинної, непривілейованої конфесії, а язичництво мало обмежуватися і викоринюватися. Щодо останнього різниці була безперечно у підході: Польща, користуючись власним досвідом і наявними у неї релігійно-правовими реаліями, наполягала на швидкому та радикальному вирішенні питання, а Литва, керуючись своїми інтересами, вимагала обережних і поступових кроків. Польським владним колам, незважаючи на їхню палку прихильність до католицизму, у релігійному питанні довелося піти на мовчазний компроміс: литовська адміністрація формально проголосила християнство державною релігією, але не дозволяла рішучих кроків і радикальних заходів проти своїх язичників. У відповідь на відсутність адміністративного владного тиску місцеві язичники не загострювали status quo і значних конфліктів чи повстань не влаштовували. Внаслідок цього ВКЛ перетворилося на унікальну з погляду реалій тогочасної Європи державу із де-юре проголошеним католицизмом як державною релігією та де-факто існуючою у населення свободою віросповідання інших конфесій, у т. ч. політеїзму.

Для забезпечення проголошення християнства державною релігією Ягайло разом із Вітовтом від-

відують ті суб'єкти литовської федерації, населення яких є язичницьким у переважній більшості, й урочисто проголошують там хрещення [4, с. 80]. Такі поїздки відбулися до Жемаїтії та Самогітії. Штучність і формальність цих заходів підкреслюється тим фактом, що літописи, зазначивши сам приїзд Ягайла та Вітовта та їхні урочисті заяви, не описують подальших масових хрещень, як це було в інших відомих нам випадках, наприклад, у літописних описах хрещення Володимиром Києва [5, с. 182–189], Хлодвігом – франків [6], англійськими королями – англосаксів [7]. Судячи з усього, ці акції залишилися формальними та були потрібні для публічних заяв Великого князя про виконання ним взятих на себе обов'язків. Особливий привілейований статус цих земель, крихкість влади Великого князя і наявність альтернативних претендентів на великокнязівський престол із роду Гедиміновичів унеможлилювали застосування тут активного тиску. Врешті решт, Ягайло не зміг охрестити навіть усіх своїх братів, адже про язичницьке сповідання родичів Ягайла заявляють послі ВКЛ в Угорському королівстві [8, с. 17] й учасник Констанцького собору 1414 р. Йоган Фалькенберг із Померанії [9, с. 132].

Протягом наступного півстоліття Тевтонський орден, обґрунтовуючи свої походи, неодноразово заявляє, що справжнього хрещення на цих землях так і не відбулося, а отже, вони залишаються об'єктом його законних інтересів і претензій. Цікаво, що не тільки литовські, але й яскраво католицькі польські діячі, виступаючи проти діяльності ордену, виправдовуються не тим, що категорично заперечують саме його твердження про язичництво місцевих територій, що вони мали б робити, якщо хрещення дійсно вдалося б у повному обсязі та за стандартною процедурою тотального охоплення населення. Так, на згаданому вже Констанцькому соборі 1414–1418 р. презентується трактат ректора Краківського університету П. Влодковича про неприпустимість силового тиску на язичників [9, с. 127; 10, с. 46], який своїм змістом не заперечує саме існування язичництва, а пропонує компромісні варіанти.

Судячи з усього, на землях північних литовських суб'єктів федерації на наступні два століття був прийнятий мовчазний компроміс про їх офіційне формальне хрещення, але допустимість сповідання там язичництва у приватному порядку без гучних заходів та акцій. Особливий статус цих земель у складі ВКЛ із власною правовою системою, власними управлінськими структурами та призначенням місцевих керівників виключно із місцевого населення [11, с. 163] робив таку приховану свободу віросповідання язичництва у де-юре християнській державі абсолютно реальною, хоча й залишав її у виключно приватноправовій сфері. Це підтверджується й зовнішніми свідченнями: кондотьєр Жильбер де Лануа у 1413 р. зазначає, що мешканці північних земель ВКЛ через хрещення насильно не стали справжніми християнами, а залишаються язичниками, проводять язичницькі обряди, зокрема тризни зі спалюванням небіжчика на вогнищі. Вища влада ж про це знає, але потурає їм [12].

Язичництво на литовських землях залишалося у сповіданні до XVI – XVII ст., адже ще у 1509 р. Великий князь видав наказ представникам світської влади (які через особливий статус цих земель могли призначатися тільки із місцевих кандидатів [11, с. 118–119]) видавати місцевих язичників церкві для хрещення [13, с. 101], що свідчить про те, що язичництво на цих землях у приватному порядку сповідувалося достатньо явно і не каралося. Але цей наказ теж не став остаточним розв'язанням ситуації. У творах Яна Ласицького (1534–1602 рр.) «Про богів самогитів» та «Релігія борусів», написаних практично століттям пізніше за зазначений наказ, місцевий християнський посадовець докладно описує пантеон, молитви, ритуали, капища та традиції язичників, що проживають на півночі ВКЛ [14, с. 313]. Це свідчить про те, що за його часів, тобто наприкінці XVI ст., язичники не просто існували, але й не соромилися своєї релігії, адже за наявності мінімальних гонінь чи тиску на них відомий протестантський богослов такої інформації здобути б не міг. Про відкрите здійснення в Литві язичницьких обрядів пише й М. Мажвидас у своєму «Катехизисі» у середині XVI ст. [15, с. 30]. Наприкінці XVI – початку XVII ст. місцеві члени ордену єзуїтів зазначають, що населення молиться богу Пергрублю та робить жертвопринесення богу-коню Ушину, подають запис тексту молитви та докладно описання ритуалу [16, с. 6–11]. Свідчення археології та фольклористики підтверджують цю інформацію: серед нижчих прошарків населення вінчання та соборування залишаються не обов'язковими на землях сучасних Литви, Білорусі та України включно до XIX ст. [17]. Саме ці два таїнства є одними з найважливіших у християнстві, а отже, повноцінне щире сповідання нижчими прошарками населення християнства ставиться під

сумнів. Масовість і відкритість цих процесів (а приховати відсутність проведення таїнств практично неможливо – їх облік ведеться у церковно-приходських книгах) свідчить про мовчазне ігнорування з боку вищих і місцевих державних посадовців сповідання язичництва.

Відома дослідниця литовської етнографії М. Гімбутас взагалі наполягає на підтриманні балтськими народами культів Земіні (богині землі), Лаукпатису (богу родючості) та Гірайтісу (богу лісів) включно до XVIII ст. [18, с. 200].

Рішення судових справ Литовської метрики XVI ст. також опосередковано свідчать про наявність язичницьких елементів на землях сучасної Литви та Білорусі. Так, судді в своїх рішеннях періодично згадують святкування язичницького свята Громниці [19, с. 322–324], причому ці згадки не мають негативного контексту, а використовуються здебільшого для встановлення термінів виконання рішень.

Висновки. Таким чином, ми можемо підсумувати, що, незважаючи на проголошення християнства державною релігією, з XIV по кінець XVI ст. у північних суб'єктах ВКЛ із балтським населенням серед нижчих і середніх прошарків суспільства на приватноправовому рівні існувала свобода язичницького віросповідання. Вищі суспільні прошарки публічно прийняли християнство та суттєво зменшили явне сповідання язичництва у публічно-правовій сфері, але були обізнані про його існування на теренах північно-західних суб'єктів ВКЛ та мовчазно приймали *status quo*. Величезним чинником, який дозволяв ігнорування загальнодержавної політики християнізації на цих землях, був їхній особливий статус суб'єктів федерації ВКЛ, підкріплений князівськими привілеями, правовий партикуляризм і регулювання місцевих відносин балтським звичаєвим правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крумаленко М.В. Правовий статус етнорелігійних груп на українських землях ВКЛ у XIV – XVI ст. Одеса, 2008. 241 с.
2. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. М., 1993. 144 с.
3. Новгородская I летопись старшего и младшего изводов. М.–Л., 1950. 659 с.
4. Летопись Литовская и Жмойтская. ПСРЛ. Т. 32. М., 1975. 215 с.
5. Повесть врем'яних літ. К., 1990. 557 с.
6. Хроники длинноволосых королей. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/23/21/Hroniki_dlinnovolosyh_koroleii.html.
7. Беда Достопочтенный. Церковная история народа англоv. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Beda/frameset1.htm>.
8. Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Х., 1902. 164+205 с.
9. Барбашев А.И. Витовт. Последние двадцать лет княжения (1410–1430). СПб, 1891. 349 с.
10. Польша. Нарис історії. С. 46.
11. Ясинский М. Уставныя земскія грамоты Литовски-Русского государства. К., 1889. 207 с.
12. Путешествия Гильбера де Ланнуа в восточные земли Европы. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text2.phtml?id=1822>.
13. Акты, относящиеся к истории Зап. России. Т. 2. СПб., 1848. 657 с.
14. Пенник Н., Джонс П. История языческой Европы. М., 2000. 496 с.
15. Батура Р.К., Пашуто В.Г. Культура ВКЛ. Вопросы истории. М., 1977. № 4. 30 с.
16. Марков А. Что такое Овсень? М., 1905. 17 с.
17. Сенік Л.Т. Світоглядні аспекти весільного та похоронного голосінь. Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. К., 1991. С. 143–153.
18. Гімбутас М. Балты. Люди янтарного моря. М., 2004. 222 с.
19. Литовская Метрика. Т. 1. СПб., 1903. 1566 с.